
MUHAFAZAKÂR BİR SİYASÎ DÜŞÜNÜR OLARAK HALİDE EDİP ADIVAR

Gökhan Çetinsaya*

ÖZET

Fikrî ve edebî eserleri gözden geçirildiğinde Halide Edip'in hayatının her döneminde belli temalar üzerinde yoğunlaştığı görülür: Doğu-Batı meselesi, eğitim ve kadın, kültür ve medeniyet, fert ve cemiyet, hürriyet ve demokrasi. Burada muhafazakâr siyasî düşünür kimliğine bir örnek teşkil etmesi bakımından Halide Edip'in Türk Modernleşmesi ve Batılılaşmaya ilişkin fikirlerini, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (1955) kitabını esas alarak irdelemeye çalışacağım. Halide Edip'in 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra kaleme almaya başladığı anlaşılan kitap, kısmen daha önce İngilizce yayınladığı kitaplarını [*Turkey faces West* (1930) ve *Conflict of East and West in Turkey* (1935)] temel alıyor. Rauf Orbay'a ithaf edilen ve Muhafazakârlık düşüncesinin mimarı Edmund Burke'ten bir alıntıyla başlayan kitabın "fikri âmilleri arasında, Edmund Burke'ün cemiyet, millet, devlet hakkındaki bütün zaman için cari olacak kanaatine olan inanç" başta gelmektedir.

---

* Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

Anahtar Kelimeler: Türk Modernleşmesi, muhafazakâr, Edmund Burke, Cumhuriyet Dönemi, Kemalist,

MUHAFAZAKÂR BİR SİYASÎ DÜŞÜNÜR OLARAK HALİDE EDİP ADIVAR

Hangi Halide Edip? Bugünün Türkiye'sinde Halide Edip Adıvar ismi gençlere ne ifade ediyor? İnternetteki arama motorlarında bir araştırma yaptığımızda karşımıza üç Halide Edip çıkıyor: 'Amerikan Mandacısı' Halide Edip, baba tarafından 'Sabetayist' Halide Edip, *Sinekli Bakkal*'ın yazarı 'romancı' Halide Edip. Halbuki Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş neslinin mensubu bir Türk (kadın) aydını olarak Halide Edip'in başka imajları da var: Amerikan Kız Koleji'nin ilk 'Müslüman' öğrencisi Halide Edip, İkinci Meşrutiyet boyunca ısrarla kadın haklarını savunan 'feminist' Halide Edip, Ermeni tehcirine karşı çıkıp eleştiren 'hümanist' Halide Edip, İzmir'in işgaline karşı yapılan Sultanahmet Mitingi'ndeki konuşmasıyla efsaneleşen 'milliyetçi' Halide Edip, Milli Mücadele'ye fiilen iştirak eden 'onbaşı' Halide Edip, Terakkiperver Fırkası tecrübesinden sonra Atatürk ölene kadar Türkiye'ye dönemeyen 'sürgün' Halide Edip, 1940'ların Edebiyat Fakültesi'nde başında başörtüsü, elinde tespihiyle gezen 'profesör' Halide Edip, 14 Mayıs'ı Demokrasi Bayramı ilan eden Demokrat Parti 'milletvekili' Halide Edip..

Bu listeye aşağıdaki kısa biyografisinden de anlaşılacağı gibi daha pek çok imaj eklenebilir. Özellikle iki ciltlik anılarını (*Memoirs of Halide Edib/Mor Salkımlı Ev* ve *The Turkish Ordeal/Türkün Ateşle İmtihanı*) okuyanlar rengarenk ve heyecan verici bir portreyle karşılaşır. Burada Halide Edip'in bir başka yönünü daha ortaya koymak istiyorum: Muhafazakâr bir siyasî düşünür olarak Halide Edip! Halide Edip'in özellikle üç kitabından (*Turkey faces West* [1930], *Conflict of East and West in Turkey* [1935], ve *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* [1955]) yola çıkarak Türkiye'nin Batılılaşma serüvenine, Modernleşme tecrübesine ve Atatürk dönemine bakışını ortaya koymak bizi Cumhuriyet dönemi Türk siyasî düşüncesi bakımından ilginç sonuçlara götürebilir. Ama önce kısaca Halide Edip'in yaşamını gözden geçirelim.

1884 yılında İstanbul'da doğan Halide Edip [Adıvar], Yıldız Sarayı'nda görevli bir Abdülhamid dönemi bürokratının, 'Selanikli' Mehmed Edip Bey'in kızıdır. Küçük yaşta annesini kaybettiği için çocukluğu ve genç kızlığı iki farklı/zıt kültürün etkisinde kaldığı babasının ve anneannesinin evlerinde geçti. Babasının evinde her bakımdan Anglo-Sakson terbiyesinin, Mevlevi olan anneannesinin evinde ise Osmanlı-İslam kültürünün etkisinde kaldı. Bir yandan geleneksel mahalle ortamında Kur'an dersleri alıp Arapça öğrenirken, diğer yandan Üsküdar Amerikan Koleji'nde İngilizce öğrenip İncil

okumaları yaptı. Bir evde Battal Gazi hikayeleri, diğer evde Batı müziği dinledi. Rıza Tevfik'ten [Bölükbaşı] felsefe ve Türk edebiyatı dersleri alırken, kolejden mezun olduktan sonra evlendiği (1901) devrin ünlü pozitivistisi Salih Zeki'yle matematik çalıştı.

1908'e kadar olan dönemi iki oğlunu büyüterek, dünya edebiyatı ve Osmanlı tarihi okuyarak geçirdi. 1908 İhtilali ile birlikte yazı hayatına başladı: Başta *Tanin* olmak üzere devrin çeşitli gazete ve dergilerinde kadın, eğitim ve sosyal meseleler üzerinde yazıları yayımlandı. Yazılarının tutucu çevrelerde gördüğü tepki nedeniyle 31 Mart Olayı sırasında oğullarıyla birlikte (hayatının tehlikede olduğu endişesiyle) Mısır'a kaçtı. İstanbul'a döndükten sonra çok çeşitli alanlarda yoğun bir faaliyet içerisine girdi: Edebî ve fikrî (özellikle kadın ve çocuk eğitiminin ele alındığı) çalışmaları devam ederken, Dârülmuallimat'ta [Kız Öğretmen Okulu] pedagoji öğretmenliğine getirildi. Vakıf Okulları Genel Müfettişi olarak çalıştığı sürede toplumun daha sonra romanlarında yer vereceği çeşitli kesimlerini tanıma fırsatı buldu. 1909 ve 1911'de kısa sürelerle İngiltere'yi ziyaret etti; başta Bertrand Russell olmak üzere birçok aydınla görüştü. Kadınların toplum hayatına katılması ve eğitilmesi amacıyla Teâlî-i Nisvan Cemiyeti'ni kurdu. Bu cemiyetin hastabakıcılık dahil sosyal yardım faaliyetlerine katıldı. Kendi üzerine ikinci bir evlilik yapmak isteyen kocasından ayrılarak (1910), iki çocuğuyla birlikte (yaşadığı yoğun psikolojik bunalıma rağmen) ayakta kalma mücadelesi verdi. 1917'de Dr. Adnan [Adivar] ile evlendi.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları döneminde diğer bir çok Osmanlı aydını gibi fikrî bir dönüşüm/hesaplaşma yaşadı: Türkçülük akımına bağlandı; Türk Ocağı'nın faaliyetlerine katıldı; bu konuda çeşitli eserler verdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki merkeziyle arasında (başta Ermeni tehciri olmak üzere) siyasi/fikri ayrılıklar baş gösterince, Cemal Paşa'nın davetiyle Suriye'ye giderek eğitim meseleleriyle uğraştı (1916-1918). Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde Garp Edebiyatı hocası olarak görev yaptığı ve Türkiye'nin siyasi geleceği ile ilgili tartışmalara katıldığı Mütareke döneminde büyük bir ikilem yaşadı: Bir süre Wilson Prensipleri Cemiyeti üyesi olarak "muvakkat bir Amerikan mandasını ehven-i şer" görürken, İzmir'in işgalini protesto etmek için İstanbul'da yapılan mitinglerdeki konuşmalarıyla efsaneleşti. İstanbul'daki milliyetçi (Millî Mücadele yanlısı) çevrelerle Batılı devletler temsilcileri arasında bir diyalog çabası içinde oldu.

İstanbul'un işgaliyle birlikte bu ikilem bitti: Tek kurtuluş çaresi olarak Milli Mücadele'ye katıldı. Eşi Dr. Adnan'la birlikte gizlice Ankara'ya giderek (Mart/Nisan 1920), Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresinde yer aldı. İstanbul Hükümeti tarafından idama mahkum edildiği bu dönemde, gazete-

cilik ve propaganda çalışmalarında bulundu; Kızılay hastanelerinde çalıştı; Sakarya Savaşı öncesinden 30 Ağustos Zaferine kadar Batı cephesinde savaşın bizzat içinde yer aldı. Kurtuluş Savaşını, bütün trajedisıyla resmeden eserler yazdı. Saltanatın kaldırılmasından sonra, Ankara Hükümetinin işgal kuvvetleri nezdindeki temsilcisi olarak görevlendirilen Dr. Adnan'la birlikte İstanbul'a taşındı (Aralık 1922). Biyografisinin en belirsiz dönemi, İstanbul'a geliştinden, Mustafa Kemal Paşa ile yollarının kesin olarak ayrılmasından sonra, eşiyle birlikte yurt dışına çıktıkları 1925'e kadar olan dönemdir. Bu dönemde, Cumhuriyet'in ilan sonrasında Millî Mücadele önderleri arasında (ya da İkinci Meclis içerisinde) başlayan fikir ayrılıkları sonucu kurulan ve eşinin faal olarak katıldığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı desteklediğini biliyoruz.

Adnan Adıvar ile beraber Atatürk'ün ölümüne kadar devam eden gönüllü sürgün döneminin dört yılını İngiltere'de, on yılını Fransa'da geçirdiler. İki ciltlik anılarını (*Memoirs of Halide Edib/Mor Salkımlı Ev ve The Turkish Ordeal/Türkün Ateşle İmtihanı*) ve belli başlı romanlarını (örn. *Sinekli Bakkal*) yazdığı bu dönemde, iki kere çeşitli sürelerle Amerikan üniversitelerinde bulunarak konferanslar verdi (1929, 1931-32). Bunları Hindistan'da verdiği bir dizi konferanslar takip etti (1935). Buralarda verdiği ve modern Türkiye'nin tarihsel oluşum sürecini anlattığı konferansları kitaplaştırdı: *Turkey faces West* (1930) ve *Conflict of East and West in Turkey* (1935). Atatürk'ün ölümünden sonra yurda dönünce (Mart 1939), İstanbul Üniversitesi'nde açılan İngiliz Edebiyatı kürsüsünün başına getirildi. 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili seçilerek girdiği TBMM'ne Ocak 1954'te kendi isteğiyle veda etti. 1955'te son fikrî eseri olan *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*'ni yayınladı. Aynı yıl eşini kaybettikten sonra inzivaya çekilen Halide Edip Adıvar Ocak, 1964'te İstanbul'da öldü.

Fikrî ve edebî eserleri gözden geçirildiğinde Halide Edip'in hayatının her döneminde belli temalar üzerinde yoğunlaştığı görülür: Doğu-Batı meselesi, eğitim ve kadın, kültür ve medeniyet, fert ve cemiyet, hürriyet ve demokrasi. Burada muhafazakâr siyasî düşünür kimliğine bir örnek teşkil etmesi bakımından Halide Edip'in Türk Modernleşmesi ve Batılılaşmaya ilişkin fikirlerini, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (1955) kitabını esas alarak irdelemeye çalışacağım. Halide Edip'in 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra kaleme almaya başladığı anlaşılacak kitap, kısmen daha önce İngilizce yayınladığı kitaplarını [*Turkey faces West* (1930) ve *Conflict of East and West in Turkey* (1935)] temel alıyor. Rauf Orbay'a ithaf edilen ve Muhafazakârlık düşüncesinin mimarı Edmund Burke'ten bir alıntıyla başlayan kitabın "fikri

âmilleri arasında, Edmund Burke'ün cemiyet, millet, devlet hakkındaki bütün zaman için cari olacak kanaatine olan inanç" başta gelmektedir.

Halide Edip'e göre milletler için iki zıt ve büyük ihtiyaç vardır: İstikrar ve değişme. Bu iki unsur arasında denge kurabilen toplumlarda tekâmül/gelişme normal şekilde yürür. Terakki ve tekamülü sağlayabilmek için "içtimaî nizamı bozmayacak mahiyette bir fikir hürriyeti lazımdır." Batılılaşma yolundaki bir milletin üç önemli hususa dikkat etmesi gerekir.

İlk olarak, manevî kıymetlere, maddi ve mekanik kudretler kadar yer verilmelidir. Halide Edip'in din anlayışı II. Meşrutiyet Türkçülerine benzer. Din millî kültürün, sosyal ve ferdî hayatın önemli (birleştirici) bir unsurudur; "hiç bir millet veya cemaat dinsiz olamaz". Öte yandan, "Siyaseti dine veyahut dini siyasete alet etmenin" zararlarını bilir, laikliğe inanır ve gerekli görür ama, "din softaları" kadar "dinsizlik softaları"na da karşıdır. 1911/12'den başlayarak Türkçülüğün ideallerine bağlı kalmış olan Halide Edip için Türk milliyetçiliği irkî değil kültürelidir; "milliyetçilik, hars, an'ane, müşterek menfaat gibi kudretlere dayanmak şartıyla, insan insan olduğu müddetçe bâkî kalacaktır. (...) Fakat milliyetçilik, dine veyahut ırka dayandığı zaman hem tehlikeli hem de hakim olduğu cemiyeti altüst eder." Anadolu'da başat unsurun Türk olduğu yeni bir devlete taraftardır, Rusya Türkleriyle birleşmeyi ya da Turancılığı gerçekçi bulmaz.

İkinci olarak, herhangi bir gaye etrafında "bir örnek" insanlar meydana getirmeye çalışan siyasî rejimlerden sakınılmalıdır. Garp medeniyeti bir tarafı ile "beraberlik" öbür tarafı ile "bir örneklik" ifade eden iki cepheden meydana gelmiştir. "Bir örneklik"ten kastı, "ferde hiç bir hürriyet bırakmayan" Faşizm ve Komünizm gibi otoriter/totaliter rejimlerdir. Halide Edip, "beraberlik" taraftarıdır: "Siyasî, ilmî, içtimaî nizamı bozmamak şartıyla, ferdin her sahada hürriyetini tanımak" gerektiğine inanmıştır. Onun için "hakiki Garp medeniyeti.. ferdin hürriyetini nizam dairesinde tanıyan, insana ve manevî fikirlere kıymet verenler"den (yani "beraberlik" taraftarlarından) oluşur. Herhangi bir "cemiyetin yükselmesi ve ilerlemesi için elzem olan, fikir hürriyeti"dir. Halide Edip Solidarizme ve Korporatizme de karşıdır. Gökalp'in "fert yok, cemiyet var; hak yok vazife var" söylemini ya da "lider çoban, millet sürü" tarzı yaklaşımları demokrasi karşıtı bularak karşı çıkar. Ona göre Türk milleti için önemli olan, "demokrat bir cumhuriyet mefhumuna milletin ekseriyetini bağlamak, bu mefhumu (...) talim ve terbiye sistemimizde çocuklarımıza aşılacaktır." Hayatı boyunca temel insan hak ve özgürlükleri ve parlamenter demokrasi konusunda (hem düşünceleri hem yaşamı ile) tutarlı bir çizgi izlemiş, "ferde hiç bir hürriyet bırakmayan" otorite

ter/totaliter, Faşist ve Komünist rejimlere şiddetle karşı durmuştur. (George Orwell'ın *Hayvan Çiftliği*'ni Türkçe'ye çevirmesi tesadüf olmasa gerek!)

Üçüncü olarak, "topyekun taklit"i ya da "sathî bir Garp mukallitliği"ni "Garp medeniyetinin ruhunun tamamen zıddı" kabul etmelidir. Batılılaşma, "milletlerin kendi kültürlerini ve benliklerini muhafaza etmek şartıyla", "ani bir taklit ve moda hissiyle değil, az çok köklerini koparmadan tekâmül yoluyla" olmalıdır. Bu bakımdan "hiç bir millet öteki milletlere bütün manasıyla örnek olamaz. Her millet kendi ruhî ve manevî kıymetlerinin gösterdiği yolda gelişir ve ilerler. Bununla birlikte bazı kıymetler vardır ki bütün milletlerin müşterek malıdır. Yeter ki daimî ile geçici kıymetler arasındaki farkı seçebilecek kadar olgun olsun, yeter ki bir taraftan, değişen dünya ile beraber hayatın şekil ve ilim kısmında ileri safta yer almağa çalışırken bir taraftan da harslarında, ruhlarındaki kudret ve kıymet kaynaklarını muhafaza edebilsin." Tıpkı hayatı gibi düşünce dünyası da yoğun bir Doğu-Batı çatışması/sentezinin ürünü olan Halide Edip'te medeniyet-kültür (hars) ayrımı belirgindir: Doğu ve Batı medeniyetlerinin karşılaşmasından oluşacak sentezle meşgul olur; Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bir üstünlük kıyaslaması yapmaz; dinle medeniyet arasında doğrudan bir ilişki kurmaz.

Adıvar'a göre Osmanlı medeniyeti tam bir Doğu-Batı sentezidir. Edmund Burke'den etkilenerek savunduğu milletin devamlılığı fikrine olan inancının bir sonucu olarak, Osmanlı tarihine ve kurumlarına bakışı olumludur. Milletin devamlılığı fikri bakımından mazimizi, geleneğimizi ve milli kültürümüzü bilmek (âtiye giden yolda) önemlidir. Türkiye'de Batılılaşmanın III. Selim'den başlayarak, II. Mahmut, Tanzimat ve (kendi yetiştiği Abdülhamid dönemi hariç) Meşrutiyet dönemleri boyunca hızlanarak devam eden bir sürecin sonucu olduğu inancındadır. Atatürk döneminde gerçekleştirilen inkılapların, bu bir yüzyılı aşan miras olmadan anlaşılamayacağı kanısındadır. "Türk milleti beş yüz sene bir sürü halinde yaşadı, Cumhuriyet devri Türkleri bir millet haline soktu," gibi ifadeleri "palavra" olarak görür. Adıvar'a göre, "Cumhuriyet inkılapları, masallardaki sihirbaz sopalarıyla değişen hayaller değildir", "inkılaplarımızın uzun bir temel ve hazırlanma devri olması, Mustafa Kemal Paşa'nın kudret ve zekasını küçültmek değil, daha fazla büyültür." Ayrıca, bu inkılapların zamana yayılarak gerçekleştirilmek yerine, "ani bir sıçrama ile, yani bir Evolution Brusque ile" (yazı devrimi örneğinde, onbeş yıl yerine beş ayda) yapılmasını eleştirir.

Kemalist devrimlere temel eleştirisi, yapılış ve sunuluş tarzlarıdır. Halide Edip'e göre, "Cumhuriyet inkılaplarının büyük bir kısmı tek parti diktatörlüğü" altında gerçekleştirilmiştir (1929 yılında *The Yale Review*'da yayınladığı makalesinin başlığı şu: "Dictatorship and Reforms in Turkey"). Bu

süreç, “radikal olan inkılapların devamını temin ederken, onların yerleşmesinde ancak diktatörlüğün müessir olabileceğine, idare başındakilerde bir kanaat uyandırmıştır. Bu zihniyetin diktatörlüğün daima bizim için elzem olduğu kanaatini yerleştirmemesi şartıyla pek itiraz edilecek yeri yoktur.” Karşı çıktığı husus, bu “şahıs veya parti diktatörlüğü”nün kalıcı kılınması, “fevkalade bir hâl olmadığı zamanlarda dahi memleket idaresi ancak diktatörlük ile yürüyebilir” zihniyetine dönüşmesidir. Yoksa (dil ve tarih devrimleri hariç) Kemalist devrimlerin niteliğine bir itirazı yoktur: “Âmilleri ne olursa olsun, Cumhuriyet inkılaplarının muhafazası, Türkiye Türkleri için hayati bir zarurettir. (...) bunların esaslarından bir tek harf dahi feda etmek bizim için millet olarak geriye gitmek olur.”

Halide Edip Adıvar’ın burada söz konusu edilen *Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (1955) kitabında yer alan fikirlerinde klasik muhafazakâr (ve kısmen klasik liberal) düşüncenin bütün temalarını bulmak mümkün. Bu bağlamda, Kemalizmin ya da Tek Parti rejiminin ‘radikal/devrimci Batılılaşma’ taraftarlığı karşısında Halide Edip’i, ‘evrimci (ya da muhafazakâr) Batılılaşma’ taraftarı olarak nitelendirebiliriz.